

TANULMÁNYOK

BERSZÁN ISTVÁN

GYAKORLATI BÖLCSÉSZET ÉS IRODALOMOKTATÁS.
Avagy hogyan segít egy folyó József Attilának?

Kulcsszók: ökoritmológia, oktatás, irodalmi írás-olvasás, gyakorlati tájékozódás, esélyes esélytelenség.

Bölcsészet és gyakorlati tájékozódás

Igaz, hogy a bölcsészet nagyon nehezen, voltaképpen egyáltalán nem fér össze azzal, amit a piaci mechanizmusokra és a „metrikus fixációra” (Müller 2018) alapozott felsőoktatás-konceptió manapság követelményrendszerként támaszt az egyetemekkel szemben. De itt nemcsak az aktuális hatósági-társadalmi nyomás az, ami elkerülhetetlen. Ugyanilyen megkerülhetetlenül merül fel egy nem gazdasági, nem is politikai és nem is technológiai jellegű, mégis életbevágó kérdés. Vajon mi okozza manapság a bölcsészettudományok válságát? Az, hogy nem felelnek meg annak, amit államhatósági elvárásaként, illetve mérhető kimeneti követelményekben szigorúan számonkérnek rajtuk, vagy inkább az, ha ezek a diszciplínák is elfogadják egy mennyiségi mutatókra, az egzakt tudományok eszméjére, az új technológiai fejleményekre, illetve az aktuális piaci és politikai igényekre alapozott célkitűzéseket? A második lehetőséget sokkal veszélyesebbnek látom az elsónél, abban az értelemben, ahogy a csábítás hatékonyabb lehet a nyílt erőszaknál. Egy bölcsészeti alaplumban, amelynek négy változata is fennmaradt, és amely a világ legtöbb nyelvére lefordított olvasmánykorpuszhoz tartozik, a megvont elemi szükségleteken és a provokáción is túl, a fizetett behódolás képezi a kísértés legfelső fokát. A történetben egy multinacionális mogul ezt ajánlja a bölcsész tanítónak: akkor kapsz a világ országainak és dicsőségének itt látható javaiból, ha leborulva imádsz engem. (Mt. 4, 1–11.)

Azzal küzdeni, ami nemcsak a bölcsészettudományokkal, hanem az élet, illetve a másik tiszteletével sem összeegyeztethető, érdembeli bölcsészfeladat – minden nehézségével együtt. Ez nem árthat annak a sok évezredes örökségnek, amit a művészetek és a humaniorák adnak hozzá az élhető élet gyakorlásához. A súlyosabb válság abból adódik, amikor a bölcsészet behódol az élet- és művészetidegen erők nyomásának, és elfogadja, hogy kiszolgálóvá válik: a mindent bekebelező piac, a mindent bekebelező technológia vagy a mindent bekebelező politika ügynökévé. Vajon elfogadható-e az optimális kivitelezésre beállítódás egy olyan szakterületen, amely annak vizsgálatára és újragondolására szakosodott, hogy kik vagyunk *versus*

kik legyünk, s ennek megfelelően mit akarjunk, és mit ne akarjunk kivitelezni? A vita nem a bölcsészet megítéléséről szól egy adott és vitathatatlan vonatkoztatási rendszerben, hanem az éppen adott vonatkoztatási rendszer és a bölcsészeti álláspontok között – természetesen a bölcsész álláspontok egymással folytatott vitáját is beleértve.

Humántudományokra leginkább azért van szükség, mert a gyakorlati tájékozódás a Nobel díjas fizikus és matematikus, Roger Penrose (1989) szerint sem alapozható megnyugtatóan és véglegesen egyértelmű algoritmusokra. Még akkor sem, ha a mesterséges intelligencia képes a művészetek és a humaniorák eddigi terméséből álló adatbázisok felhasználásával megadott témájú, stílusú, műfajú, és meghatározott célú szövegeket generálni. Merthogy ezúttal is a bölcsészet feladata marad, hogy a fennálló helyzetben tájékozódjék. Vajon mit jelent, milyen fordulatot hoz a mesterséges intelligenciának ez a képessége? Mit érdemes technológiával helyettesíteni, és mit nem? Gondolkodhat-e, dönthet-e és élhet-e helyettünk a technológia? Mennyiben lehetséges mindez? Akarjuk-e a kivitelezését? A technológia önelégülten emlékeztet rá, hogy a történelem során minden vívmánya óhatatlanul alkalmazásra került. A bölcsészet viszont ennek ellenére felteszi a kérdést: Vajon elfogadható minden, ami lehetséges? Nem éppen abban áll az igényes tájékozódás, hogy nem csak sodródunk a lehetőségek irányában, hanem gyakorlati döntésekben választunk közülük, illetve válaszolunk azokra?

Fizikából azt tanultuk, hogy minden mérhető érték a viszonyítási rendszertől függ. Ha az emberi leleményességet veszem alapul, le a kalappal a technikai vívmányok előtt. De ha mondjuk az etikát veszem alapul, akkor már nem ilyen egyértelmű a dolog. Amennyiben az emberek nagyon jól megvannak bizonyos technológiai segítség nélkül, de miután segített nekik a technológia, attól kezdve anélkül már egyáltalán nem boldogulnak, akkor ez nincs rendben, nem etikus. Olyan, mintha drogot adagoltunk volna nekik: függővé tesszük őket valami képességpótléktól, és közben hovatovább lerontjuk a saját képességeiket. Például felmentjük őket a fizikai erőfeszítés alól, autókat és lifteket bocsátunk rendelkezésükre, és még az ajtóreteszt is elektromágnes nyitja. Micsoda kényelem! Egy mozgássérültnek, betegnek, idősnek vagy fizikailag kimerültnek valóban az. De a legtöbbünknek a legtöbbször inkább elkenyelmesezés, amitől nagyon sokan renyhék, túlsúlyosak, gerincsérvesek lesznek, és a kényelmi rendszeren kívüli, más életfeltételek között hovatovább képtelenné válnak az alkalmazkodásra. Biztos, hogy mindig etikus a technológia révén lehetségessé váló kínálat? Elfogadható-e, hogy a mesterséges intelligencia kutasson, következtetéseket vonjon le, illetve fogalmazzon is helyettünk, miközben a bölcsészek is egyre inkább elveszítik ezeket a készségeiket? Akarjuk-e, hogy az agyunkba beépített chipék révén képesek legyünk emlékezni a digitális adatbázisokra, ha ez azzal járhat együtt, hogy programozott meghajtók által lesz vezérelhető az emlékezetünk és a gondolkodásunk?

Gayle Greene sokévtizedes Shakespeare-oktatásra alapozott könyvét (Greene 2023) azért tartom fontosnak, mert a „gyakorlati bölcsészetet” nem önigazoló, óvatos válasznak szánja a termelékenység hatékonyságának alárendelt SLO (*Student Learning Outcomes* [kimeneti követelmények]) teljesítéseként, hanem olyan gyakorlatokra mutat rá,

amelyeket a metrikus fixáció teljesen figyelmen kívül hagy, noha a társadalomból kivonásuk súlyos, nem kívánt következményekkel jár. Egy kaliforniai kiskollégium, a Scripps College tanáraként arra figyelmeztet, hogy a szabad művészetek (*liberal arts*) előtagja „nem azt jelenti, hogy politikailag progresszív, mint ahogy a művészet sem szépművészetet jelent [...] A liberális a latin 'liberare' (felszabadítani, szabaddá tenni) szóból származik. A liberális művészetek olyan ügyességek, amelyekre az embernek szüksége van, hogy részt vehessen a világban, vagyis gyakorlati készségek.”¹ Ha Shakespeare drámákat olvasunk és tanulmányozunk, annak nemcsak a könyvtárban és a szemináriumokon van tétje, hanem a mindennapi gyakorlati tájékozódásban is.

Az oktatás szabályozásában szorgalmazott 'számadás', illetve 'elszámolás' nem jó kifejezések annak megnevezésére, amivel ezeken az irodalomórákon vagy azok félévi sorozatait után tartozunk egymásnak. Itt inkább felelősségre van szükség. Az elszámolás valami kalkulálhatóra és mérhetőre utal, míg a felelőség a 'felel', 'válaszol' gyökre alapoz, s ennél fogva az elmének más elmékkel együttműködését követeli meg, ami a tanárnak a diákokkal, a diákoknak a tanárral és egymással, valamint mindannyiuknak a Shakespeare darabjaival való intenzív kapcsolatát feltételezi (Greene 2023: 30). A diákok nem oktatást kapnak a tandíjért, hanem a képzés lehetőségét – ottlétük ugyanis nem pusztán fizikai jelenlétként számít, hanem figyelmes részvételnél, amelynek következtében ők maguk válnak valamilyenné (Greene 2023: 79). A drámák és regények attól érdekesebbek, ahogy írásuk és olvasásuk közben a másikról igyekszünk tudni, sőt érezni, hogy milyen annak a cipőjében járni (Greene 2023: 48). Az irodalom rácsodálkozásra készítet, és ennél fogva a képzeletünk tágítására, hogy felfoghassuk a korábban felfoghatatlant. Az ilyen csodálkozás képes lelkesedést kelteni, ami több érzelmi megnyilvánulásnál. Az 'entuziasmus' etimológiája az 'en theo'-ra megy vissza, ami annyit tesz, hogy 'egy isten van belül'. Greene szerint ezt kellene beírni kimeneti követelmények gyanánt a tantárgyleírásba: találd meg azt az istent ott belül. Találd meg magadban, amit akkor is szívesen végzel, ha nem fizetnek érte, vagy mások esetleg nem figyelnek oda rá. Aztán Albert Einsteint idézi: „Aki nem tud csodálkozni és borzongani [...], az olyan, mint a halott, akinek a szeméi becsukódtak.” „Ez az alapérzés áll az igazi művészet és tudomány bölcsőjénél”. (Greene 2023: 83)²

Persze, hogy fontosak a tanulmányi eredmények, csak hogy azok kijelölését inkább a szakmát művelőkre kellene bízni, nem a technokraták által szerkesztett űrlapok kipipálható ajánlataira. Lehet, hogy a bölcsészet nem ontja a gazdasági, politikai

¹ *Liberal* does not mean politically progressive, and *arts* does not mean fine arts – let's get that straight. *Liberal* is from the Latin *liberare*, “to liberate, set free.” The liberal arts are skills a person needs to take part in the world, *practical* skills. (Greene 2023: 34)

² „Whoever [...] can no longer wonder, no longer marvel, is as good as dead,” said Einstein, adding that wonder is ‘the fundamental emotion that stands at the cradle of true art and true science.’” A magyar fordításban a következő forráshoz igazodtam: Citatum: Albert Einstein (148 idézet), https://www.citatum.hu/szerzo/albert_einstein/7 (2025. május 25.)

vagy technológiai célokra könnyen felhasználható humán erőforrást, de megtanít boldogulni a többértelműséggel, dönteni a bizonytalanságban, ellenállni a leegyszerűsítő fogalmazásnak, megőrizni a kérdezés nyitottságát, érteni mások eltérő álláspontját (Greene 2023: 99). Mindez a mélyolvasás képességéből fakad, illetve azt fejleszti tovább bennünk. Nem elég csak a jelentés kisajátításához értenünk, meg kell tanulnunk minél több résztvevő és minél kifinomultabb művészi eljárások figyelembevételével tágítani a saját értelmezői horizontot. Nem tulajdoníthatjuk közvetlenül magának Shakespeare-nek egy szereplő replikáját, hanem arra is kíváncsinak kell lennünk, hogy ki az a szereplő, és kihez beszél éppen. Hogy miként árnyalódik az illető kijelentés, ha a darabban motivikusan/ emblematikusan ismétlődő szavakat vagy a főcselekmény, illetve a mellékselekmény viszonyát is figyelembe vesszük olvasás közben? „Minél több összetevőt foglal magába egy olvasat, annál teljesebb, meggyőzőbb és felelősebb [a rezponzivitás értelmében is].”³ Az irodalom arra készítet, hogy több megközelítésben lássuk az illető szereplőt vagy helyzetet. Ha el is ismerjük az „olvasás Yinjének” és a „ráolvasás Yangjának” elválaszthatatlanságát, „a mélyolvasáshoz Yinre van szükség, miközben egy Yangtól duzzadó kultúra vagyunk: sokkal jobban tudjuk magunkat érvényesíteni, mint elmerülni valami rajtunk kívüli dologban.”⁴ Amikor gyorsan átlapozunk egy művet, vagy infókat nyerünk ki belőle, akkor a Yang érvényesül. Erre is szükségünk van, de ha nem jutunk tovább, nem tudnak fejlődni olyan képességeink, mint a memória és a figyelem. (Greene 2023:126) Greene egy, a Michigani Egyetemen 2011-ben készült kutatásra hivatkozik, amely az egyetemi hallgatók empátiájának elcsökevényesedéséről és ezzel párhuzamosan a nárcizmus és az anyagiasság dominanciájáról szól. Az ilyen beállítódás nem képes törődni a másik tapasztalatával. A kutatásból az is kiderült, hogy mindez szignifikáns módon összefügg az olvasási képességek leromlásával. (Greene 2023: 131) Kognítív tudományos megközelítésben Brian Boyd azt hangsúlyozza, hogy az elbeszélésművészet „egyfajta kognitív játék”, amely „stimulálja, illetve edzi a rugalmas gondolkodást, mint ahogy a motorikus játék fejleszti a testet és a fizikai viselkedést”. (Greene 2023: 162) Az empatikus behelyezkedés, akár írás, akár olvasás, akár színészi alakítás révén történik, azt az emberi mozgásteret tartja nyitva, azokat az emberi gesztusokat tartja elevenen, amelyek egyre zsugorodnak és sorvadnak, mióta a technológia mindinkább eluralkodik az életünkön. (Greene 2023: 167)

Greene amellet érvel, hogy a tanítás inkább művészet, mint algoritmus. Ami az órán történik, az sohasem csak szavakban, hanem a résztvevők sokkal több dimenziójú interakcióiban zajlik: „tekintetváltásokban, szemforgatásokban, kuncogásokban, egy mosolyban vagy lekonyulásban”.⁵ Amikor emberekkel igyekszünk interakcióba kerülni,

³ The more parts a reading takes in, the more complete and convincing, the more *responsible* it is. (Greene 2023: 122–123)

⁴ Deep reading requires *yin*, and we are a culture bursting with *yang*, better at asserting ourselves than immersing ourselves in something outside ourselves. (Greene 2023:125)

⁵ glances exchanged, an eye roll, a snicker, a smile, a slouch. (Greene 2023: 23)

ott és akkor minden reális idejű reakciókon és döntéseken múlik, egyéni és egyedi elmék egymásra hangolódása közben. Éppen, mint amikor a mindennapi életünk kihívásaival igyekszünk megküzdeni. Minden pillanatban motiválni kell a résztvevőket a tanulásra, hogy együttműködjenek, és ugyanakkor próbára is tenni őket, hogy kénytelenek legyenek tágitani a látómezőjüket, képzeletüket, figyelni tudásukat. Ha nem tágulunk, nincs érdemi tanulás. (Greene 2023: 180) Ezért foglalkozunk a nagy művekkel. Meg kell találni azokat a metszéspontokat, ahol a diákok tapasztalata találkozik a művel, aztán pedig tágulásra bírni ezt a tapasztalati horizontot. A tanítás sajátos ökonómiája teljesen elüt a gazdasági logikától. „Minél többet adok, annál többel gazdagodom. A kereskedelmi tranzakció, melyben mindenki arra törekszik, hogy minél kevesebbet adjon, és minél többet kapjon, ehhez képest zéró-összegű játék. Íme, még egy érv amellet, hogy az üzlet nem lehet az oktatás modellje.”⁶

Ezért kell szembeszállnunk a humánerőforrások biztosítására mint kimenetre alapozott lélekölő procedúrákkal és algoritmusokkal, amelyek elvonják az időt és energiát a tanítástól és tanulástól, és/vagy igyekeznek megszállni az oktatás eleven együttműködésformáit. Greene arra figyelmeztet, hogy ez már régen nem minőségellenőrzés, hanem pusztán ellenőrzés: az akadémiai szabadság elfogadhatatlan megsértése. Az állítólagos „minőségi követelmények” célja ugyanis az, hogy engedelmességre bírjanak: az az oktatási program kap akkreditációt és hatósági támogatást, amelyik engedelmeskedik. (Greene 2023: 220). Saját tapasztalataink és elhallgatott kutatási eredmények egybehangzó tanúsága szerint a periodikus reakkreditációknak az idő- és energiaveszteségen kívül semmilyen más hatásuk nincs az oktatás gyakorlatára, de annál több anyagi hasznot hoznak az akkreditációs intézményeknek és bizottságoknak, amit szintén az oktatástól vonunk el. Az üzlet rendszerében van egy beépített ellenállás a túl sok időbe és pénzbe kerülő felmérésekkel szemben: mihelyt csökkenteni kezdik a profitot, elvesztik legitimitásukat. Az állami adminisztratív hatóságok cinizmusára vall, hogy mivel az egyetemeknek nincs ilyen profitküzöbe, itt végtelenül kiterjesztik a metrikus követelményeket: évről évre több és bonyolultabb felmérések, értékelések, jelentések válnak kötelezővé. (Greene 2023: 228–229)

Sajnos nem mondhatjuk, hogy amiről Greene beszél, csak az amerikai oktatási rendszert terheli, mert a 2000-es évek eleje óta nagyjából párhuzamosan nálunk is fékezhetetlenül elburjánzott az oktatást gúzsba kötő bürokrácia. Miközben a bölcsészettudományi oktatással szembeni társadalmi követelményekről beszélünk, gyakran elfelejtjük, hogy egy olyan társadalom, amely gazdasági és technológiai megfontolásokra hivatkozva egyre jobban háttérbe szorítja a humaniorákat, súlyos következményeknek néz elébe. Egyre gyakoribb lett például, hogy egy ambiciózus fiatal, aki igazán hatékony és médiasztár akar lenni, vesz egy *hightech* ismétlőfegyvert és lelő húsz embert maga körül válogatás nélkül, miközben *Go pro* kamerájával

⁶ The more I give, the more I have, the more that comes back to enrich me. A commercial transaction, on the other hand, where you try to give less and get more, is zero-sum. Yet another reason business is no model for education. (Greene 2023: 191)

veszi, és élőben közvetíti mindezt a világhálón. Nem jut eszébe feltenni etikai kérdéseket, filozófiai kérdéseket vagy vallási kérdéseket. Félő, hogy azért sem, mert képzettségének súlyos hiányosságai miatt egyszerűen nincs, ami eszébe juthatna. Greene egy amerikai kollégáját idézi erről a veszélyről: „Vajon lehetséges-e egy olyan társadalom, amely tele van kreatív, energetikus, vállalkozó szellemű és technológiailag is jól felkészített fiatalokkal, akik teljesen meg tudnak békélni a tömeges mészárlással? Én tudom a választ, németszakos vagyok.”⁷

Ha el akarjuk dönteni a bölcsészetről szóló vitát, meg kell vizsgálnunk, mi az, amit a művészetek és a bölcsészet tesznek lehetővé és élhetővé? Vajon helyettesíthető-e, illetve helyettesítendő-e mindez technológiával és algoritmusokkal? Fontos-e, hogy mi tegyük fel a megoldandó kérdéseket, vagy azokat is bizzuk a mesterséges intelligenciára? Elfogadjuk-e, hogy a technológia ugyanolyan Másik, mint a nem emberi környezetünk? Vajon kövessük-e az emberit meghaladni vágyó poszthumán bölcsészet célkitűzését, mely az intelligens (mert információt hordozó) és önszerveződő anyag zoé-szubjektivitását tenné a változást, illetve az újat feltétlenül és felelőtlenül jónak

kikiáltó leendés [*becoming*]-etika alapjává? (Vö: Braidotti 2013: 55–104) Ezek nemcsak elméleti kérdések, hanem egyúttal életbevágó gyakorlati döntések vízvonalstói is. A tájékozódás szempontjából egyáltalán nem mindegy, hogy emberi (társadalmi, gazdasági, kulturális, technológiai) konstrukcióinkat igyekszünk-e mindent átfogóvá kiterjeszteni, hogy attól kezdve ezek döntsék el a lehetséges tágasság mértékét és léptékét, vagy az antropocentrikus zárványainkból kilépve a nem emberi környezetünk tágasságában tanulunk – illetve tanulunk újra – tájékozódni.

Átruházzuk-e mindezt egy intelligens anyagra és az amorális technológiára, vagy mindvégig magunk vegyünk részt a kapcsolatainkban? A művészi gyakorlatok sokat segíthetnek az utóbbi törekvésben, miközben határozottan ellenállnak az előbbinek.

Ezt szeretném megmutatni az irodalmi írás és olvasás egy ökoritmológiai⁸ esettanulmányában, amely a művészetet és a bölcsészetet a mindennapi gyakorlati tájékozódás igényes formáiként kutatja. Nemcsak arról van szó, hogy kimeneti követelményként a gyakorlati boldogulást várjuk el mindkettőtől, a tőlük függetlenül megszabott kritériumok szerint, hanem arról is, hogy miként és miért kell újragondolnunk a metrikus fixáció által megszabott kritériumokat. Mélyen egyetértek azzal, hogy mind a művészet, mind a bölcsészet felelős azért, amit művel. Csak szeretnék még hozzátenni valamit ehhez: abban is legyünk igényesek és felelősek, hogy mit várunk el a művészetektől és a bölcsészettől. A magam részéről azért nem tudok azonosulni a napjainkban szorgalmazott akadémiai és társadalmi számonkérésükkel, mert ez az elszámoltatás elképesztően szűkös és igénytelen: csak és kizárólag a mostanában megkonstruált scientometrikus és oktatáspolitikai zárványaink mozgásterére korlátozódik. A sokezer éves művészet intenzív gyakorlatai ezekhez képest sokkal

⁷ Is it possible to have a society full of young people who are creative, energetic, entrepreneurial, technologically informed – and wholly comfortable with mass slaughter? I know the answer. I'm in a German department. (McCumber, 2016, idézi Greene, 223: 229)

⁸ Erről a kutatásról lásd *Kivezetés az ökoritmológiába*. (Berszán 2018: 275–412)

tágasabb mozgásterekben zajlanak, mert arra is kíváncsiak, ami nem méréssel, illetve mennyiségi viszonyokban hozzáférhető, hanem minőségértékekben, illetve a konstatáló megfigyelést kiegészítő sok-sok alternatív figyelemgyakorlat révén, többek között az ilyen minőségértékeket és figyelemgyakorlatokat becserkésző verskísérletekben. Gayle Greene is fontosnak tartja az oktatás és a művészet gyakorlati dimenzióit: könyvében az órán éppen zajló interaktív Shakespeare-olvasás történésebe avat be, olyan fejezetekben, amelyek legalább annyira élnek a dráma műfajának lehetőségeivel, mint a bölcsészértekezés, illetve bölcsészvita lehetőségeivel. Mivel ezt amúgy sem tudnám összefoglaló mondatokban visszaadni (inkább eredetiben ajánlom minden érdeklődőnek), magam is arra vállalkozom, hogy az eddig elmondottak gyakorlati kísérleteképpen – *mutatis mutandis* – a magyar irodalom emblematikus költőjének egyik nagyversébe indítsak bölcsészexpedíciót.

A Dunánál. Avagy a (középeurópai) vadon és a (középeurópai) kultúrák féltestvérsége József Attila költészetében

A szakirodalom egybehangzóan két József Attilát „diagnosztizál” 1936 májusában. Tverdota Györgyöt idézem: „1987 óta keresem erre a zavarba ejtő kettősségre és egységre a magyarázatot. A párizsi kollokviumon sem jutottam tovább annál, hogy kimutassam: *A Dunánál* című ódában festett önarckép, a vers világképe minden ponton ellene mond annak az emberi arcképnek, s annak a világról alkotott képnek, amely a pszichoanalitikus iratok olvasója előtt kitarul, hogy tehát a két szövegtípus egymást a földig rombolja.” (Tverdota 1995: 23.)

A zaklatott prózai szövegek József Attilájára van magyarázat: pszichoanalitikus kezelés alatt áll, gondja s fájdalma kicsifrázva. De hogyan írhatta meg *A Dunánál* című ódát⁹? (Stoll 2005 II: 334–338) – ez a nehezebb kérdés. Persze, kettős műfaji követelmény terelte az emelkedett hang és a harmonikus kapcsolatteremtés irányába: az óda és a vezércikk. Hiszen a *Szép Szó* „Mai magyarok régi magyarokról” című könyvnapi számának¹⁰ első oldalára készült a költemény, egyértelműen alkalmi megrendelésre. Ez eddig világos, de hogyan sikerülhetett végül, utolsó pillanatban megfelelni ezeknek a követelményeknek? Tudjuk, hogy már a nyomdában van a lapszám, amikor a szerző végre elkészült a verssel. És honnan van *A Dunánál* József Attilától ekkortájt nem várható koherenciája, sőt tettvágya?

Nyilvánvaló, hogy itt nem a kérlelhetetlen racionalitás vagy a világeszme rendje az erőforrás és a mérték, hanem az összetartozás bizonyossága. Most nem az a kérdés, hogy milyennek kell lennie a világnak, hanem annak felismerése a döntő, hogy „a világ vagyok”. Milyen összetartozás, melyik összetartozás ez? Van olyan, amelyet a racionális világszerűség követel meg a léttől, vagy a világ valamilyenné alakítása ír elő. Az ilyen egység gyakran mások ellenében szerveződik: osztályöntudathoz

⁹ A József Attila verseket a Stoll Béla által szerkesztett kritikai kiadásból idézem.

¹⁰ *Szép Szó* 1936–1945. Arcanum Újságok: <https://adt.arcanum.com/hu/collection/SzepSzo/> (2025. május 25.)

vagy nemzeti öntudathoz kötött politikai törekvésekben. Van olyan integritás, amelyre a pszichoterápia törekszik (miközben analizál), de inkább sikerül diagnózist felállítani a szubjektum koherenciájának hiányáról, mint helyreállítani a megbomlott koherenciát (József Attilát az analízis szétszedi, és nem sikerül összeraknia). És van olyan összetartozás, amelyet – bármennyire banálisnak tűnik is az előbbiekhöz képest – a közös hely szavatol. Nem episztémikusan, nem identitásként, nem a tervében előre megkonstruáltként, hanem a közelség adottságaképpen. Olyan kapcsolat ez, amelyben (vagy inkább amikor) nem integrálni akarjuk a világot az emberi rend(szer)be, hanem közel vagyunk a másikhöz: nála.

Az 1936-tól két ágra szakadó, egymásnak ellentmondó, külön motívumlánccokat kialakító kései költészet – a Dunánál-versek és a Kiáltozás-versek, ahogy Janzer Frigyes nevezi (Janzer 1995: 39) – nem kizárólag a pszichikus hasadás körtünete, hanem kétféle tájékozódás egymásra visszavezethetetlen kísérleti eredményei is. Az első esetében nemcsak a 19. századi világegész vagy teljesség-eszme megkésett filozófiai érvényesítésének szükségszerűen kudarcba fúló projektjére gondolok, hanem arra a nyugati kultúrában megerősödő, majd pedig globalizáltan is, avagy a globalizációban érvényesített civilizációs törekvésre, hogy paradigmátikus tereinkbe integráljuk mindazt, ami körülöttünk zajlik, mintegy bekebelezve önnön határainkat. A kolonizációtól a kommunista forradalom történelmi szükségszerűségének vagy a nemzeti szocialista forradalom világbirodalmának meghirdetésén át a globalizálódó tőke világpiacáig terjed a legerőteljesebb (de úgy is mondhatnám, hogy legerőszakosabb) paradigmák sora, melyek minden kétséget kizáróan a planetáris ökológiai válság akut fázisába vezettek. A felelős (humán) integrátorokról joggal neveztük el antropocénnek ezt a korszakot.

Persze, a mi szakterületünk paradigmátikus tereit is számba kell vennünk, mert mi sem képezünk kivételt. A társadalom és humántudományok (köztük az irodalomtudomány is) megpróbálták önálló rendszerekként tételezni az emberi történelmet, a társadalmi és kulturális folyamatokat, a nyelveket, irodalmakat, művészeteket. Sőt egy konstruktivista átbillenéssel odáig jutott ez a tendencia, hogy nyelvi, kulturális és társadalomtörténelmi konstrukciókként igyekeztünk meghatározni mindazt, ami a felsorolt, önálló rendszerekként tételezett mozgástereknél sokkal tágasabb: Istent, az életet és a nem-emberi vagy több-mint-emberi környezetet egyaránt.

József Attila *A Dunánál* című versgyakorlata – vagy még pontosabban: József Attila versgyakorlata a Dunánál – az integratív összetartás filozófiájának, illetve társadalmi-nemzeti törekvéseinek paradigmáiból a közelségben adott összetartozás tágasságába talál ki. Szerintem ez a titka annak, hogy 1936 májusában meg tudja írni ezt az ódát. Hogy mégsem válhatott teljes gyógyuláshoz vezető Duna-terápiává (noha gyógyító ereje már abban is eléggé nyilvánvaló, hogy utolsó percben mégis elkészülhetett ez a vezércikk-költemény), az a Kiáltozás-versek tanúsága szerint is leginkább a társtalanság nyomorával függ össze – a paradigmátikussá tett/vált terek közelséghiányával, illetve lejtésirányaival: az ott zajló történések sodrásával vagy tehetetlenségével. Ahogy József Attila nem tud kiszabadulni a világ rendekbe

integrálásának kudarcaiból, vagy a betegség és a pszichoanalitikus terápia örvényeiből, ugyanolyan tehetetlenséggel sodródunk mi is a nagyobb részt még mindig fosszilizsekkal működtetett gazdasági rendszerünk folyamataiban és az antropocentrikus tájékozódási gyakorlataink ritmusaiban. Nekünk is megvannak az integratív paradigmáink. *A Dunánál* tanúsága szerint az irodalom annyiban tud változást hozni, hogy az írás és az olvasás idejében kivezet bennünket működő rendszereinkből a másik közelségébe: író és olvasó közelségébe, a közép-kelet-európai vadon közelségébe, az ősök közelségébe és a szomszédos népek közelségébe. Mindig nagyon intenzív történés, ha igazán közel vagyunk a másikhoz: akkor is, ha a másik ember (mondjuk a kedves), akkor is, ha medve, és akkor is, ha hegy, Duna vagy Isten. József Attila versei hol a közelség hiányából, hol a társak időszakos felbukkanásaiból születnek, de mindannyiszor a pótolhatatlanságuk és áhításuk cáfolhatatlan tanúságtételei – drámai, ódai, dalszerű, kínkeservesen kiáltozó vagy nyomorban álmódó műfajokban egyaránt. Szerintem ez kapcsolja össze az olyan, minden egyéb tekintetben egymást cáfoló víziókat, mint *A Dunánál* vagy *a Nagyon fáj* (Stoll 2005: 366–370), *A hullámok lágy tánca* (Stoll 2005 II: 342) vagy *a Bukj föl az árból* (Stoll 2005 II: 435–436).

A Dunánál esetében nyilvánvaló, hogy a cím nemcsak egy helyszín megjelölése, amely a versírás vonatkozásában esetleges. Inkább a versírás tekintetében releváns helyzet, mint József Attila verseiben oly gyakran. Itt kulcskérdés a helyhez való viszony, illetve a hely befolyása: *A Dunánál* ugyanolyan önmeghatározás, mint az, hogy *A város peremén* (Stoll 2005: 172–176). Csakhogy ezúttal a szubjektivitás nem egy osztályhoz, nem is a magyarokhoz, és nem is a költőkhöz, kultúrához, hanem mindenekelőtt és kiváltképpen egy helyhez kapcsolódik. Aki itt ül, töpreng, verset ír, mindezt nem egymagában, hanem a Dunánál teszi. És ennek itt akkora a tétje, hogy nyugodtan mondhatnánk így is: a Dunával ketten tesznek valamit, szoros együttműködésben. Észre kell vennünk, hogy e fölött a vers fölött két tulajdonnév áll, úgy értem, két szerzői név: József Attila és a Duna. Az is az együttműködés mesterfoka, ahogy egyikből cím lesz, a másik pedig a ceruzát fogja. Mert ez a vers arról szól, hogy a Duna nem egyedül cím, hiszen éppen nála van valaki; József Attila pedig – ezt tőle tudom – nem egyedül fogja a ceruzát.

'A Dunánál' nem pusztá körülmény, melyhez az önálló egyén, sors vagy gondolatrendszer úgy „adaptálódik”, hogy környezetét maradéktalanul integrálja a saját rendjébe – mintha maga fogná át a helyet, ahol találja magát, s amaz csak a személyiség, sors, filozófia vagy konkrét közösségi küzdelem metaforikus járuléka lenne. Pedig – ezt halkán mondom – az első strófa nagyon is erre vall. Egy kis couleur locale a nyitányban, majd a környezet szubjektív integrációja, mely a helyet periférikus jelenségként a figyelem homályba vesző határmezsgyéjére tolja: „Alig hallottam, sorsomba merülten”, „Mintha szívemből folyt volna tova”. S ez az áthallásos, moralizáló példalózás éppen abba az irányba látszik terelni a verset, amelytől az imént annyira eltérőnek állítottuk. A környezet nem több a centrumba állított szubjektum pusztá reprezentációjánál: „Mintha szívemből folyt volna tova,/ zavaros, bölcs és nagy volt a Duna”. Ez eléggé egyértelműen a szubjektív állapot metaforája.

Ha csak ennyi lenne a vers, semmit nem tarthatnék fenn a korábban elmondottakból. De még így is botrány, hogy ezzel a strófával kezdődik. Szerencsére nem én voltam a *Szép Szó* olvasószerkesztője (és amúgy sem lett volna időm szerkesztésre, hiszen ez a kézirat utolsó pillanatban nem is a szerkesztőségbe, hanem egyenesen a nyomdába érkezett), mert arra kértem volna Attilát, hogy dolgozzon még az első strófán, hiszen ő is látja, hogy nem illik eléggé ehhez a vershez. Elöttem van, ahogy – nem százezer, hanem csak alig száz éve – okosan bólogat, rögtön érti, mire gondolok, és szomorúan mosolyog: *Miért hazudjak? – mért ne legyek tisztességes?* (Stoll 2005 II: 371) Hiszen tényleg úgy értem akkor a Dunához, a rakodóparti szemlélődés egy eleven emlékéhez, ahogy az első strófából látszik. Képtelennek éreztem magam intenzív versmunkára: pszichoanalitikus kúrától feldúltan, kimerültségemben telepedtem le a rakodópart alsó kövére...

Tverdota György gyakorlati nyomozása szerint valószínűleg egy korábbi, augusztusi vagy szeptemberi élményre utal az első sor múlt ideje: „ültem”. Erre vall az elúszó dinnyehéj, hiszen akkoriban májusban nem forgalmaztak dinnyét Budapesten. (Tverdota 1995: 25) De még hogyha a vers megírása közben vissza is tért volna a korábbi élmény színhelyére, világos, hogy nem az ódaköltő, nem a magabiztos vezércikkíró rendelt egy kis hangulatos médiumot – élőben vagy emlékezetben – a fejében már nagyjából kész, első oldalra szánt poémához, hogy aztán nekiüljön és papírra vesse a művet, hanem a magányos – annál is rosszabb: magával küszködő – kudarcos forradalmár, kudarcos világpolgár, kudarcos gondolkodó és kudarcos férfi roskad le most a Dunánál. Nem csoda, ha a helyet is önnön sorsába integrálni akaró emberi kísérlettel kezdődik a vers. Az a csoda, hogy elkezdődik.

De a Duna, melynek ebben a versgyakorlatban mindvégig a közelében maradunk, váratlanul kibillentí a súlyos, reménytelen helyzetet, és a második strófából visszatekintve már az elsőben is jól látszik, hogy József Attila nincs már egyedül, valakinek a társaságában ír. Már nem lehet egyértelműen, avagy egyirányúan eldönteni – és ez most már visszamenőleg, az első strófára is vonatkozik –, hogy itt mi vagy ki, minek vagy kinek a leírása, hogy ki vagy mi integrálja a másikat önnön rendjébe. Mert az izomrostok munkája és a víz testének folyás és hullámmozgás közbeni elevensége már nemcsak hasonlatként fontosak egymás retorikai megkonstruálásában, hanem akként is, ami velük történik:

Mint az izmok, ha dolgozik az ember,
reszel, kalapál, vályogot vet, ás,
úgy pattant, úgy feszült, úgy ernyedett el
minden hullám és minden mozdulás.

A versbeli együttműködés először a víz testének és az ember testének rezonanciáiban bontakozik ki, ami nem korlátozódik a bergsoni emlékezéselmélet receptorok számára adott érzéki anyagára (Tverdota 1994), hanem a kapcsolat-teremtés figyelemgyakorlataival egészül ki. Már nemcsak egy szíváradás partján

idézzük meg a Dunát alkalmi metaforaként, hanem a Dunánál találjuk magunkat, vele vagyunk itt a rakodópart alsó kövén, és mint egy találgán a kedvessel, testtapasztalatokban figyelünk a társaságára.

Már leírtam, hogy mindig izgalmas, ha igazán közel kerülünk a másikhoz, akár nő, akár Duna. Ha lenne itt mód, részleteket játszanék be egy 2020-as dokumentumfilmből (Pippa & Reed 2020), melyben Craig Foster egy polippal kerül interszubjektív kapcsolatba néhány száz napon át (úgy is mondhatnám, hogy életfogytiglan, mert ennyit él egy polip), és közben elképesztő dolgokat és rendkívül kifinomult készségeket tanul. Az a dokumentumfilm címe, hogy *My Octopus teacher*. Ki kellett volna hagynom ezt a példát, mert dél-afrikai történet, de a Dunánál Dél-Afrika is Közép-Európához tartozik. A polip ugyanis sokkal közelebb áll az őssejthez¹¹, mint Werbőczy, és még itt van: néhány millió éve fenntartható életmódot folytat az Atlanti óceánban. Mi ilyen történelemmel és fenntarthatósággal azért nem büszkélkedhetünk. És amitől legfőképpen ide tartozik: az egyirányú szereposztás (hogy tudniillik az ember irányít) ebben az ember–polip kapcsolatban ugyanúgy átalakul, ahogy József Attila verse révén az ember–Duna kapcsolatban. Már nem lehet eldönteni, hogy itt ki írja meg a másikat, hiszen a Dunának is hihetetlenül precíz hullámsorai vannak az emberi test izommunkájának történéseiről. A *Szép Szó* felelős szerkesztőjeként szorgalmaznám, hogy ezek a hullám- és mozdulássorok föltétlenül kerüljenek be a folyó-irat első oldalára. Tudnék érvelni amellett, hogy József Attila színvonalon ír rólunk a Duna.

Ebben a második strófában az „alig hallottam” önmagunkba merülése precíz észrevételekké, finom ritmusokra hangolódássá változik. Ami nem azt jelenti, hogy most magunkat oldjuk fel, veszejtjük el a másikba olvadás ellenpólusán, hanem nála maradunk. Mi vagyunk itt, de nem egyedül, és ami történik (intenzív figyelem, múlton töprengés, versírás/olvasás), az a Duna társaságában zajlik. Nélküle éppúgy elképzelhetetlen, mint nélkülünk. Sőt, József Attila nélkül és olvasók meg irodalmárok nélkül még elképzelhető valaki a Dunánál. De Duna nélkül...? A többes első személy, amit a versgyakorlat leírásában érvényesítettünk, ezúttal nem csak retorikai konvenció, hanem annak a felfedezése, hogy a másiknál vagyunk: a Dunánál, József Attilánál. És mihelyt a Duna (egyébként Herakleitosz¹² óta nem először) az időről kezd tanítani nekünk valamit, arról például, hogy a folyékony matéria tapasztalata nélkül nehezen (úgy értem: még sokkal nehezebben) boldogulnánk az időbeliségünkkel – szóval, mihelyt a Duna az időről kezd tanítani nekünk valamit, egyszeriben azoknál, azok körében találjuk magunkat, akikkel sokáig vagy régóta közös idők sodortak, sodornak bennünket: töröknél, tatárnál, tótnál, románál. És a

¹¹ Az őssejt mai fogalma a 20. század 60-as éveiben alakul ki, amikor felfedezték a csontvelőben található, és a vérsejtek képződéséért felelős hematopoetikus őssejteket. József Attila számára 1936-ban az őssejt még nem a bármilyen szövet regenerálásához terápiásan is felhasználható sejttypust, hanem a közös őst jelenti, amelyből minden élő származik: „az Ős vagyok, mely sokasodni foszlik”.

¹² Lásd Herakleitosz Töredékei. Scribd: <https://www.scribd.com/doc/250643121/Herakleitosz-TOREDEKEI> (2025. május 25.)

nemzedékek hullámverésében az össejtig menően mindenkivel összetartozunk. Itt a mentségem: a dél-afrikai polip sem képez kivételt.

József Attila 1936 közepén írt poémája aligha lehet naiv, hiszen gondolkodóként, pártharcosként és *poeta doctus*ként egyaránt megmártózott korának történeti adottságaiban. Nem ezeket elfedő menekülés-imaginációkban, hanem inkább ezekből kimozdulásként jut el a Dunához. Nem ő maga képes túllépni korának történeti paradigmáin, hanem a Dunánál történik meg váratlanul ez a kimozdulás. Az *Ódáról* (Stoll 2005: 209–212) igyekeztek bebizonyítani, hogy nem a beteljesült szerelem, nem egy szeretkezés ritmusa, hanem a kedves nő hiánya szülte a mindenkori szerelmi lírának ezt a gyöngyszemét. Pedig hát a vágy szülte, amely a másikért kiált a magányban is. De ebből az ódából a Duna nem hiányzik. Vajon miért nem hiányozhat? Azért sem, mert a Duna nélkül nem lenne sem óda, sem vezércikk a *Szép Szó* első oldalán. Nem egy alkalmi trópusról van szó, és nem is csak a folyó történetileg megképződő „strukturális metaforájáról” (Garrard 2004: 14). A Duna folyó alapvetően fontos *A Dunánál* megírásában – ugyanannyit segít, vagy legalább annyit segít a gondolkodásban, mint a költő megszerzett kulturális vértettség. Nem merő költői lelemény, hogy a Dunában tetszik fel mindaz, ami a versbe kerül. Valóságos befolyásról van szó (na tessék, ezt se tudjuk folyás nélkül elmondani – románul *’influență’*, angolul *’influence’*, ezekben is ott van a folyó, a *fluens/fluens* matéria). Nincs mese, ide befolyik a Duna. Herakleitosz óta (ezt ritkán ismerjük el, de most kénytelenek leszünk) a gondolkodás, elmélkedés kitüntetett partnere a folyó.

Ha nem számítanának a terjedelmi keretek, verseket illesztenék be ide Philip Gross T.S. Eliot díjas brit költő *The Water Table* című kötetéből, melyekben a Severn folyó torkolatánál megtanul együtt gondolkodni a folyékony matériával: édes és sós vizekkel, dagállal, apállal, az iszapfolyam örvényeivel. Most csak egyetlen strófa erejéig idézem:

A body of water: water’s body
 that seems to have a mind (and
 change it: isn’t that what
 makes
 a *mind*, its changing?) not much
 prone to thinking – rather
 thoughts
 curl through it, salt or fresh, or
 hang
 between states; sometimes
 gloss
 the surface with their oil-
 illuminations.

Philip Gross: *Betweenland I* (Gross 2009: 11)

Hiába, a Brit szigetek is Európához tartoznak – most éppen Közép-Európához. Nem nehéz emellett érvelni, hiszen sokkal közelebb vannak hozzánk, mint az őssejt.

Ha a gondolkodás és a folyékony anyag féltestvérségét a modern és hipermodern nyugati civilizáció két kiváló (és ki is tüntetett) költője tárja fel, legalább nekünk, irodalmároknak illene sokkal komolyabban venni ezt, és nem elhatárolni az irodalmi írást, olvasást az irodalom kultúratudományos vagy történeti-kontextualista (azaz társadalomtudományos) vizsgálata közben. Hiába is próbálkozunk effélével: a Duna és a Severn bölcsészoklevél nélkül, hívatlanul is befolyik a kutatási területünkre, átfolyik rajta, és kifolyik a másik oldalon. Nincs az a tudományos, intézményes, mediális, kulturális, gazdasági, politikai vagy technológiai befolyás, amely ebben megakadályozná. Nem vitás, hogy semmibe veszi a szakterületünk és a kultúránk határait, és hogy egyik különítményünkben sem fér el: a felsoroltak mindegyike túl szűk egy nagy (noha messze nem a legnagyobb) folyónak. Ugyanilyen revelációszerű a politikai határokat elmosó folyó is. A Duna útlevél nélkül lép át minden határt, ha tetszik, illegális bevándorlóként. Mint a nyugati szél, a halak, madarak, vadak, rovarok... Bizony, sok vakondok megfürja a határeszménket.

Miért nevetünk? Mert a Dunánál kiderül, hogy a haza szent és sérthetetlen határának eszméjét túlságosan komolyan vettük. A rakodópart alsó kövén az derül ki, hogy sokkal fontosabb az, ami a szomszédokkal összeköt, mint ami elválaszt – sokkal fontosabb a közelségük, mint az elválasztottságunk vagy az elválasztottságuk. A Dunánál József Attila engedi lebomlani a világ megálmódott és egymásnak ellentmondó, egymást kizáró rendjeit, hogy *egymással rendezhessük végre a közös(!) dolgainkat*. Szeretnék itt javaslatot tenni a civilizáció egy lehetséges definíciójára: az az emberi gyengeség, hogy túlságosan komolyan vesszük magunkat, ami elhatárol/elrekeszt a többiektől, és ami elhatárolja/elrekeszti tőlünk a többieket. Nemcsak a NATO-ban és az Orosz Föderációban, jöhetünk közelebb is. Jól tudjuk: ha túlságosan komolyan veszem, hogy magyar vagyok, ez könnyen, olykor helyből a románok ellenségévé tesz. És ugyanez érvényes a büszke kultúráinkra is, amelyek itt, nyugaton abban az egyben soha nem különböznek, hogy elhatárolódnak a vadságtól, az állatitól és a többi kultúrától. Gondoljunk például a költészeteszménkre, mely szerint a poétikai míveség szigorúan kulturális vívmány. Pedig többek között éppen a legjobb versek cáfolják meg ezt: pl. *A Dunánál*, Philip Gross *Betweenland* sorozata a *The Water Table* című kötetben vagy Nemes Nagy Ágnes (Nemes Nagy 2003: 5) és Ana Blandiana¹³ fákról írt versei.

A Dunát nem József Attila alkotta meg híres versében, hanem valamiért fontos volt neki vershelyzetként is, hogy a folyam partjára üljön; fontos volt, hogy az ősökkel együtt a Duna is fogja a ceruzát. A folyékony gondolkodás (amilyen a Duna és a Severn) legalább akkora hatást tesz József Attilára, mint mondjuk Bergson emlékezéstana (Tverdota 1995: 24) (szerintem messze a Duna javára billen el a mérleg). Ebben a versben feltárul a Duna és a test, a Duna és az idő, a Duna és a gondolkodás elfeledett, episztemológiai határokkal elfedett féltestvérsége. Igaz,

¹³ *Cândva arborii aveau ochi* [Valamikor szemük volt a fáknak]. (Blandiana 2002: 33)

hogy a féltestvérség egyfelől félmostohaság, a másik zavarba ejtő mássága. Másfelől viszont a magunktól megkülönböztetett, tőlünk elkülönített, velünk szembe állított másik tagadhatatlan rokonsága. A Dunánál a Lévinas által egológianak nevezett nyugati gondolkodásnak (Lévinas 1979) is be kell vallania a múltat – azt, hogy milyen régóta ragaszkodunk magunkhoz, és vétkezünk a kizárt másik ellen. Nyilvánvalóvá lesz, hogy ökoetikai fordulat csak a másiknál történhet, amikor átlépünk idült határokat, és igazán közel merészkedünk hozzá, amikor igazán közel engedjük magunkhoz. Ilyenkor – ezt is József Attilától tudom – még haragudni is csak a másikért lehet, nem ellene. (Vö. Stoll 2005 I: 480–481)

Szerelmes harag? Lehet a harag a szerelem féltestvére? Igen: az esélytelenségben. Úgy értem, az egymáshoz tartozás felszámolásának esélytelensége révén. Igaz, hogy a fele-barátságban, fél-testvérségben nem szűnik meg én és másik különbsége, de igazán ez is csak a másik közelségében derülhet ki. És nincs szakadék a hely történései és az emberi történések között sem, ahogyan a kultúratudományos vagy a konstruktivista társadalomtörténeti tájékozódás sugallta. A Duna folyása és a szubjektív folyamatok („Míntha szívemből folyt volna tova”), a Duna folyása és az idő folyása („hogy úszik el a dinnyehéj”), a Duna folyása és a sors medrének alakulása („sorsomba merülten”), a Duna folyása és a nemzedékek szakadatlan egymásra következése („dülöngő temetők”, „az őssejtig vagyok minden ő”) nem idegen egymástól. És mindezek közül egyértelműen a Duna a legrégebbi folyás, maga is a hely történéseinek részeként, melyek úgy hordozzák a jelen tarkaságát, miként a Duna teljes hozama a felszín hullám- és folyásjelenségeit. Nemcsak retorikai vagy poétikai műveletek teremthetnek koherenciát. A különböző kultúrákat összeköti a közös vadság, amely bennük és körülöttük egyaránt nélkülözhetetlen a fennmaradáshoz. Közép-Európa mindenekelőtt egy hely (igaz, hogy sok megkülönböztethető, kisebb kiterjedésű helyet átfogó régióként; igaz, hogy egy sokkal nagyobb kiterjedésű kontinens és világ tájegységeként), és ennek a szó szerint értendő helytörténete vagy helytörténete hordozza az itt artikulálódó történeti, társadalmi, és kulturális jelenségeket is, viszonylagos önállóságukkal együtt.

Vajon ma esélyes-e a közös, bármi legyen is az: barátság, irodalmárság, magyarság, középeurópaiság, európaiság, kozmopolitizmus, cyborg-identitás, Deleuze és Guattari féle *assemblage* (Deleuze – Guattari 1987), ökoszféra, az élő és élettelen poszthumán egymást áthatása? A válasz egyértelmű: a közösség a legesélytelenebb. De sokkal súlyosabban esélytelen, mint ahogy gondolnánk: nemcsak a viszályok és a kudarcok teszik azzá, hanem végső soron az egymáshoz tartozás bárminemű felszámolásának az esélytelensége. Vagyis a közösségünk a szó legszigorúbb értelmében esélytelenül (a Dunánál így mondanám: megúszhatatlanul) érvényes marad. Bármik és bármik is vagyunk, bármit érzünk, bármit gondolunk és bármit teszünk – bárhol, bármikor és bármeddig – a téridő origójában nem az elemi részecskéket, nem az ősröbbanást és nem is a történetiség konstrukció-paradigmáját találjuk, hanem megkerülhetetlen, megúszhatatlan összetartozásunkat. Szerintem József Attila viccnek szánta azt, hogy „mai magyarok”. A poén abban van, hogy a

mai magyarok lehet, hogy tegnap kúnok vagy románok voltak: például József Attila¹⁴ vagy Berszán (!) István. Az esélytelen közösség a végzetünk – én így fordítom át a Deleuze és Guattari *assemblage* fogalmát. Számomra nem politikai ihletésű ontológiai fogalom, hanem valószínűségi, pontosabban valószínűtlenségi együttható: nincs mód kikerülni közösségünk óhatatlan hatásait. Még az a két József Attila is, akiket – 1936 májusára fókuszálva – Tverdota György figyelmünkbe ajánl, esélytelenül összetartozik: igaz, hogy félmostohák, igaz, hogy csak féltestvérek, de óhatatlanul egymásnál vannak.

I R O D A L O M

- Berszán István 2018. *Ritmikai dimenziók. Az irodalomtól a gyakorlásfizikáig*. Egyetemi Műhely Kiadó – Ráció Kiadó, Kolozsvár – Budapest.
- Blandiana, Ana 2002. *La cules de ingeri*. Litera Internațională, București – Chișinău.
- Braidotti, Rosi 2013. *The Posthuman*. Polity Press, Cambridge.
- Deleuze, Gilles – Guattari, Felix. *A thousand plateaus. Capitalism and schizophrenia*. Ford. Brian Massumi. University of Minnesota Press, Minneapolis – London.
- Ehrlich, P., & Reed, J. (Directors) 2020. *My octopus teacher* [Film]. A Netflix original documentary, in association with Off the Fence & The Sea Change Project. <https://filmehd.to/filme/my-octopus-teacher-2020/>.
- Garrard, Greg 2004. *Ecocriticism. The New Critical Idiom*. Routledge, London – New York.
- Greene, Gayle 2023. *Immeasurable Outcomes. Teaching Shakespeare in the Age of Algorithm*. Johns Hopkins University Press, Baltimore.
- Gross, Philip 2009. *Betweenland I.* = Philip Gross. *The Water Table*. Bloodaxe Books, Hexham. 11.
- Janzer Frigyes 1995. *A „két vonulat”, a Flóra-versek és az Óda.* = Tasi József (szerk.): „*A Dunánál*”. *Tanulmányok József Attiláról*. A Petőfi Irodalmi Múzeum könyvei 3. Budapest. 35–55.
- Lévinas, Emmanuel 1979. *Totality and Infinity. An Essay on Exteriority*. Trans. Alphonso Lingis. Martinus Nijhoff Publishers.
- McCumber, John 2016. *How Humanities Can Help Fix the World. Chronicle of Higher Education*. October 2.
- Muller, Jerry 2018. *The Tyranny of Metrics*. Princeton University Press.
- Nemes Nagy Ágnes 2003. *Fák.* = Nemes Nagy Ágnes: *Válogott versek és esszék*. Osiris, Budapest. 5.
- Penrose, Roger 1993 [1989]. *A császár új elméje*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Stoll Béla 2005. *József Attila összes versei I–III*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Tverdota György 1994. *A Dunánál, az emlékezés verse*. Irodalomtörténeti Közlemények 98/5-6. 639–672.
- Tverdota György 1995. „*A múltat be kell vallani*”. = Tasi József (szerk.): „*A Dunánál*”. *Tanulmányok József Attiláról*. A Petőfi Irodalmi Múzeum könyvei 3. Budapest. 21–34.

ȘTIINȚE UMANISTE PRACTICE ȘI PREDAREA LITERATURII.

Despre o interacțiune între poetul Attila József și un fluviu

(Rezumat)

Eseul redefinieste rolul umanioarelor ca formă de orientare practică într-o lume dominată de metrice, algoritmi și logica pieței. Inspirându-se din pedagogia lui Gayle Greene și din poezia lui József Attila (*La Dunăre*), autorul propune un umanism „ecoritmologic”, bazat pe prezență comună și atenție

¹⁴ „Anyám kún volt, apám félig székely,/ félig román, vagy tán egészen az.” (Stoll 2005 II: 335)

reciprocă, nu pe rezultate cuantificabile. Studiul leagă lectura literară de gândirea ecologică, arătând cum arta menține empatia, conștiința etică și coexistența – capacități erodate de sistemele tehnocratice, dar esențiale pentru o civilizație viabilă.

Cuvinte-cheie: ecoritmologie, educație, scriere și lectură literară, orientare practică, șansa-nici-o-șansei.

PRACTICAL HUMANITIES AND LITERATURE.
How Does A River Help A Poet?

(Abstract)

The essay redefines the role of the humanities as a form of practical orientation in a world dominated by metrics, algorithms, and market logic. Drawing on Gayle Greene's pedagogy and József Attila's *By the Danube*, it argues for an "ecorhythmological" humanism grounded in shared presence and attentiveness rather than quantifiable outcomes. The study links literary reading and ecological thinking, showing how art sustains empathy, ethical awareness, and coexistence – capacities eroded by technocratic systems but essential for a livable civilization.

Keywords: eco-rhythmology, literary writing and reading, education, practical orientation, promising hopelessness.

Babeș-Bolyai Tudományegyetem
Magyar Irodalomtudományi Intézet
Kolozsvár/Cluj-Napoca Horea 31
istvan.berszan@ubbcluj.ro